

О. А. Ручинська (Харків)

Образ античного міста та громадянська благочинність у Північному Причорномор'ї у I—III ст. н. е.

Oksana A. Ruchynska (Kharkiv)

The Image of Ancient City and Civil Charity in the Northern Black Sea Region in the I—III Centuries AD

Міський характер культури та прагнення жити «на людях» сприяли створенню певного образу давньогрецького міста, який поширився і на території Північного Причорномор'я. Бажання бути «серед своїх» відображало світовідчуття населення причорноморських міст, які намагалися зберегти атмосферу колективної єдності і громадянської рівності в умовах чужорідного оточення. В перші сторіччя н. е., поряд із збереженням традицій еллінської культури, структура та вигляд античних міст Північного Причорномор'я набули певних змін, що було пов'язано з впливом римських канонів.

Проблема, що нас цікавить, має багату історіографію, але аспекти, пов'язані зі змінами в структурі міст Північного Причорномор'я перших століть н. е. у поєднанні з визначенням внеску місцевих еліт в цей процес, майже не розглядалися і потребують додаткового аналізу.

У зазначений період відбуваються певні зміни в забудові міст. Оскільки більшість міських центрів Північного Причорномор'я відносились до, так званих, «старих» грецьких міст, вони повинні були пристосовувати існуючі містобудівні системи до нових умов життя. З одного боку, підтримувалась традиційна міська інфраструктура, яка забезпечувала нормальне функціонування громадянських общин, з іншого, проводилася нова урбаністична діяльність, націлена на забезпечення обороноздатності та підтримку життєдіяльності римських гарнізонів, які дислокувалися в межах Північного Причорномор'я [1, с. 204–205]. Розповсюдження римських маркерів містобудування відображало вплив культури, цінностей Римської імперії та її закріплення на даних територіях [2, р. 2].

Зазначимо, що у II—III ст. н. е. широкого розмаху набуває будівництво храмів, громадських і приватних споруд на власні кошти громадян або можливих іноземців. Будівництво та відновлення споруд в містах часто відбувається за рахунок власних коштів магістратів чи колегій магістратів.

Зосередимось на певних особливостях регіонів. Ольвія, після руйнівної навали гетів, не змогла відновитися в колишніх межах, її площа зменшилася в три рази, зросла скупченість забудови, особливо в Нижньому місті. Діон Хрисостом, який побував в Ольвії наприкінці I ст. н. е., відзначав «...поганий вигляд будівель і тісне розташування міста на невеликому просторі...» (Dio Chrys. XXXVI). Проте головні споруди та громадські місця, де проводили свій час громадяни, зберегли своє значення. Судячи з ольвійських написів I—II ст. н. е., центральна площа — агора продовжила функціонувати як суспільно-політичний центр. Для відбудови Ольвійського полісу, згідно почесним декретам, активно використовувались кошти магістратів. Власними коштами відновлювали оборонну стіну і храми колегії архонтів та стратегів. Також колегія стратегів відбудувала трикліній на честь Аполлона Простата, призначений для проведення урочистих частувань у святилищі Аполлона. Відомий ольвійський громадянин Теокл, син Сатира, який чотири рази займав найвищу в полісі посаду, опікувався спорудженням нового гімнасія та інших будівель, що прикрасили місто. Анаксимен, син Посідея, з братами побудували вежу на честь Зевса Поліарха (Градоначальника). Абаб, син Каллісфена, спорудив в Ольвії портик, присвятивши його римському імператору. Міське будівництво на власні кошти заможних громадян, а також тих ольвіополітів, які мали права римського громадянства, набуває широкого розмаху у II—III ст. [3, р. 248; 4, с. 21]. Наприклад, храми богам Серапісу й Ісіді, Асклепію і Гігії, а також Посейдону були збудовані на власні кошти ольвіополіта з римським ім'ям Аврелій Юліан. На кошти місцевої еліти в Ольвії була побудована лазня, присвячена римським імператорам. Зазначимо, що відомі ольвіополіти, хоча і виказували повагу римській владі, будуючи характерні римські споруди, продовжували жити своїми традиціями, зберігали свої еллінські імена [4, с. 37]. Але у перші століття н. е. в Ольвії з'явився римський гарнізон. З цією метою в місті була побудована цитадель, що до середини II ст. н. е. зайняла південну третину Верхнього міста Ольвії. Вона була забудована масивними спорудами, пов'язаними з життям римського гарнізону. Для здійснення будівельної діяльності такого роду з провінцій запрошувались професійні архітектори. Саме такий фахівець згадується у декреті, в якому йдеться про будівництво римської лазні (IOSPE, 174). Через появу римського військового гарнізону в Ольвії виникла незначна категорія населення з правами римського громадянства, що сприяло поширенню елементів римських містобудівних тенденцій.

Херсонес Таврійський у перших століттях н. е. опинився в сфері впливу Римської імперії, перебував під захистом її армії і флоту й переживав економічний підйом. За словами Плінія Старшого, Херсонес був одним з найблискупіших пунктів Західного Криму і містом, що зберіг грецьку культуру (Plin. IV, 85).

Херсонес, як традиційне грецьке місто, в перші століття н. е. мав агору, характерні для полісу суспільні споруди [1, с. 176]. Продовжив своє існування гімнасій, в якому у II ст. н. е. виконував обов'язки гімнасіарха відомий громадянин Демотел, син Теофіла. Заможні херсонесіти на власні кошти відбудовували оборонні споруди міста, храми і, насамперед, храм Афродіти. Після того як Херсонес потрапив під римський вплив, він втратив свою політичну автономію, але залишився одним з найбільших економічних і культурних грецьких центрів Північного Причорномор'я та активно пристосовувався до нової системи урбаністичного розвитку [5, с. 68]. Епіграфічні джерела середини II ст. н. е. вже чітко вказують на те, що римські легіонери довго проживали в Херсонесі зі своїми сім'ями та спадкоємцями. Тривале перебування в Херсонесі римських солдатів, моряків, членів їх сімей, вихідців з римських провінцій вплинуло на систему містобудування. Саме в цей час тут мали місце доволі масштабні будівельні роботи, під яких приходиться на II—III ст. н. е. [6, с. 278, 1, с. 212]. За римським зразком було перебудовано Херсонеський театр, в ньому з'явився бар'єр, який відокремив оркестру від театрона, замість пародів для перерозподілу потоків глядачів були влаштовані додаткові сходи [7, с. 85]. Згідно з останніми дослідженнями, місткість театру не збільшилась подібно іншим «старим» грецьким театрам, а, навпаки, зменшилась [1, с. 213], хоча театр відвідували не лише херсонесіти, а й службовці римського гарнізону. В Херсонесі з'являються римські терми, одні з яких побудував на власні кошти заможний громадянин Деметрій, син Саміха. Інші, розташовані біля південних воріт, ймовірно поєднувалися із залишками громадського туалету, на що вказує система водостоків та необхідність подачі значної кількості води [8, с. 40; 9, с. 699]. Важливим моментом є те, що до появи тут римлян туалети не використовувались в якості місць громадського користування і вбудовувалися в будинки. Ще одні херсонеські терми, які діяли на території римської цитаделі з середини II ст. н. е. до другої половини III ст. н. е., можливо, були призначені цілком для потреб гарнізону [1, с. 225–226]. Нарешті, новим явищем у системі містобудування Херсонесу перших століть н. е. та невід'ємним атрибутом римської міської культури стає публічний будинок (лупанарій), на існування якого вказує напис про стягнення проституційного податку (*τέλος πόρνικον*) [10, с. 65].

В перші століття н. е. активна будівельна діяльність відбувається на території Боспорського царства. Міські центри зберігають свої попередні містобудівні плани, засновані на еллінських традиціях. Незмінним залишається традиційне планування Пантікапея, будівельні роботи ведуться на основі вже сформованих вуличних мереж, споруджуються нові тераси. Однак, з III ст. н. е. терасне планування столиці Боспорського царства було змінено на вулиці та будинки, краще пристосовані до рельєфу місцевості. Будівельні роботи

в Фанагорії і Горгіппії призводять до того, що тут замість старих багатих будівель зводяться нові, більш прості по оздобленню. Важливою залишається роль гімнасіїв, що підтверджують свідоцтва про їх діяльність у I—III ст. н. е. з Пантікапея, Горгіппії, Танаїса та Фанагорії. Надгробні епітафії I ст. н. е. на честь заможних громадян Пантікапея Психаріона, сина Діотіма та Теофіла, сина Онесіма відображають заохочення знатних громадян місцевою громадою до «любові до батьківщини-полісу». В той же час місцеві еліти були тісно пов'язані з приналежністю до царського двору. Ці заможні люди повинні були мати знатне походження бути особисто відданими цареві, для них на Боспорі використовувався спеціальний термін — аристопліти (ἀριστοπλεῖται) [11, с. 79]. Саме на них покладалися основні обов'язки під час будівельних робіт в боспорських містах. Так у Танаїсі у другій половині II — початку III ст. н. е. було відбудовано гавань, агора, відновлено оборонні стіни, вежі, ворота. Напис 163 р. свідчить, що, наприклад, стіни відновив за власний кошт царський намісник — пресбевт Трифон, син Андромена [12, с. 337]. На кошти заможних аристоплітів на початку II ст. н. е. було відновлено храми Афродіти у Горгіппії та Фанагорії, а в 234 р. у Кєпах відбудовано храм «богу, що гримить» (θεὸς βροντῶν) [12, с. 376–377]. У III ст. н. е. представниками боспорської еліти, що виступали евергетами полісів часто ставали вихідці з місцевого варварського середовища [13, с. 229, 257]. Дуже часто будівельні роботи проводились за власний рахунок боспорських царів, що дарували містам храми, оборонні споруди, проводили певні заходи відносно фанагорійського гімнасію, через що їх іменували рятівниками і благодійниками батьківщини (σωτήρ, εὐεργέτης τῆς πατρίδος). Одночасно вони називалися і довічними первосвящениками культу римського імператора, що підкреслювало їх політичну благонадійність та культурний зв'язок з Римом. Характерним проявом римських архітектурних канонів на Боспорі було будівництво терм, відомих за матеріалами Пантікапея, Харакса, Кєп, які відповідали стандартам цих традиційних римських споруд [12, с. 375]. До будівельних робіт на Боспорі часто долучали запрошених професійних архітекторів. Досить відомим серед них був архітектор з римським патроніміком Аврелій Антонін, який в період з 220 по 236 рр. виконував різноманітні роботи в Танаїсі.

Таким чином, в перші століття н. е. на території Північного Причорномор'я зберігаються традиційні уявлення про структуру та вигляд грецьких міст. Будівельні роботи, пов'язані з покращенням обороноздатності, підтримкою необхідних форм функціонування громадянських общин, а також з потребами забезпечення життєдіяльності римських гарнізонів проводилися на базі існуючих архітектурних систем з урахуванням нових римських тенденцій. Значну частину будівельних витрат у I—III ст. н. е. взяла на себе місцева еліта та правителі Боспору. Такий спосіб підтримки місцевих

систем благоустрою та містобудування, характерний для провінційної римської адміністрації, у Північному Причорномор'ї може бути названий «м'якою романізацією», яка не мала потужного впливу на більшість місцевого населення.

Література

1. *Буйских А. В.* Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху. — Симферополь, 2008.
2. *Lippai S. M.* The Urbanization of Roman Municipia. Urban Development and Romanization in Umbrian Cities During the First Century BCE. — Washington, 2017.
3. *Ruchynska O.* Euergetism and benefaction in ancient Olbia // The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th century BC-5th century AD): 20 Years On (1997–2017) / Ed. G. R. Tsetskhladze, A. Avram, J. Hargrave. — Oxford, 2021.
4. *Русяева А. С.* Видатні політичні діячі Ольвії Понтійської II ст. н. е. // Від античності до християнства. Збірник наукових статей, присвячений 70-річчю Віталія Михайловича Зубаря. — К., 2020.
5. *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и Римская империя. — К., 1994.
6. *Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.* Очерки истории и культуры. — Харьков, 2004.
7. *Домбровский О. И.* Работы на участке херсонесского театра в 1991–1994 гг. // АИК 1994 г. — Симферополь, 1997.
8. *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1905 г. — СПб., 1908.
9. *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. — Ч. 1, 2. — Харьков, 2005.
10. *Ростовцев М. И.* Дело о взимании проституционной подати в Херсонесе // ИАК. — 1916. — Вып. 60.
11. *Шаров О. В., Чореф М. М.* К вопросу о составе Боспорской элиты римского периода // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. — 2018. — № 4.
12. *Гайдукевич В. Ф.* Боспорское царство. — М.; Л., 1949.
13. *Завойкина Н. В.* Из истории боспорской элиты II—III вв. н. э.: Юлий Менестрат и Хофразм, сын Фаргобака // ПИФК. — 2013. — № 2.

